

**ІЛЮСТРОВАНА
ІСТОРИКО-БОГОСЛОВСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ**

Том 3

УДК 27-9(031)
Б208

*Друкується за ухвалою вченої ради
Університету імені Григорія Сковороди у Переяславі
(протокол № 13 від 28 червня 2024 року)*

Рецензенти:

Реєнт В. П., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України, Інститут історії НАН України,
Клос В. В., протоієрей, доктор наук з богослов'я, професор,
Київська православна богословська академія,
Крالیук П. М., доктор філософських наук, професор,
Національний університет «Острозька академія»

Ілюстрована історико-богословська енциклопедія : в 5 т. /
Б208 редкол.: В. О. Балух (голова), В. В. Коцур (заст. голови) та ін. –
Чернівці : Друк Арт, 2025. Т. 3. – 656 с. ; іл.

ISBN 978-617-8501-15-0

Третій том містить упорядковану за алфавітом (від К до О) сукупність термінів, понять і категорій історико-богословського та релігієзнавчо-філософського характеру.

Важливе місце займають статті з ґрунтовними біографічними відомостями про релігійних і церковних діячів, описами географічних місць, подій та явищ, що увиразнюють історичний процес і особливості релігійних пошуків людства, інституційного оформлення релігійних організацій, рухів, шкіл, формування й еволюцію віровчень, культів, догматичних, канонічних і літургічних традицій, а також динаміку розвитку історіософської і релігійно-богословської думки в Україні та світі.

УДК 27-9(031)

ISBN 978-617-8501-15-0

© Авторський колектив, 2025

Передмова

Ідея створення такого видання заслуговує на увагу, адже вважається суспільно затребуваною вартісною часткою в еволюції наукового становлення та розвитку української енциклопедистики. Нині потенціал енциклопедичних знань слугує протидією антиукраїнським впливам у науково-освітньому, культурно-історичному, церковно-теологічному, політичному, світоглядному просторах, що впродовж століть учинялися московією незалежно від змін епох, суспільних укладів, політичних режимів. Особливо відчутна ця необхідність у сучасних геополітичних реаліях, які характеризуються екзистенційним протистоянням двох непримиренних субстанцій – України і рашистської росії, коли на карту поставлено онтологічне буття української Нації, її державності, ідентичності, духовної суверенності.

Великий масив знань, інформації, фактів, явищ і тенденцій національних та загальноцивілізаційних процесів, відображених у книзі крізь світоглядне сприйняття та чин багатьох відомих і малознаних персоналій, догм і наукових теорій, зведений у систему за принципами історизму, культуровідповідності, загальнолюдськості, доступності, реалізуючи при цьому україноцентричний погляд на всесвіт, людину, її духовне єство.

Цінність видання полягає в синтезованому баченні українською людиною світу, що означає як сприйняття національного буття крізь призму «вічних» істин, усталених універсальних норм і духовних принципів, так і сформованість погляду на природу космосу життя очима власного «Я». Такий підхід окреслює сутнісну якість запропонованого авторським колективом енциклопедичного доробку, позаяк радикально відкидає усталеність згубного і фальшивого «світобачення», яке століттями насаджувалося московою та її «імперським православ'ям». А водночас, перегукуючись із застережливою і правдивою позицією М. Драгоманова, висловлену в *«Чудацьких думках про українську національну справу»* (1891 р.), а саме: українці мусять, нарешті, «діставати всесвітні образовані думки не через петербург, москву і російське письменство...», а опиратися на знання європейської і світової культур, мов і традицій, власної історії.

Тоді повторяться гіркі слова (*«я став сивим пишучи свій словник, але видати його я не можу без допомоги російського уряду»*) відомого енциклопедиста М. Маркевича – українського історика й дослідника Козацької доби, етнографа, фольклориста XIX ст., який написав близько 100 тис. статей (11 томів!) для першого українського енциклопедичного словника.

Цими безпросвітними терновими дорогами встелена доля знакових постатей національної науки, освіти, культури, Церкви, що в неймовірних муках і випробовуваннях, в умовах бездержавності і знекорінення виконували священну місію – зрощували українську душу, стаючи оберегами національної пам'яті, віри і традиції.

Методологія і філософія пізнання світу в цій історико-богословській енциклопедії вибудована з ціннісною парадигмою, що окреслює найпродуктивніший у своїй гуманності шлях до істини – писати історію свого народу, часопростір його буття власною душею, яку не можна втрачати за жодних обставин і поза якою не пізнати ні правди, ні волі. Це те «невидиме», як сув'язь розмаїтих знань, що вочевидь у даній праці найсуттєвіше та жадане для часів нинішніх, оскільки війна московитів проти української державності та ідентичності вимагає, передусім, навернення народу до виконання заповітів і норм Святого Письма. *«Духа не вгашайте! Усе досліджуючи, тримайтеся доброго!»* – звернення, окреслене в знаковому перекладі Біблії Івана Огієнка, є своєрідним лейтмотивом цього творчого доробку.

Прикладне завдання сьогодення – довести всеохопні знання не лише до професійного середовища, учнів, студентських аудиторій і професорських лабораторій, а й до широкого суспільного загалу, стаючи помічними для формування в українців духовної ментальної стійкості, національної свідомості й гідності.

Енциклопедія в різних формах і образах акцентує увагу на значущості духовного начала, того визначального чинника, навколо якого вибудовуються смисли та стрижнева мета видання, в якому свідомо збережено синтез європейського і національного контекстів у релігійних, історично-культурних і філософських відповідниках. Відчутно проявляється, зокрема, у персоналіях та змісті інституціональних установ, природовідповідна тяглість теологічних, історіософічних ідей україністики з духовно-інтелектуальними ідеалами християнської Європи, будучи особливо помітною в творіннях Острозької та Києво-Могилянської академії, Києво-Печерської лаври, братських шкіл. Саме такий перегук міститься і в *«Книзі буття Українського народу»* (*«Закон Божий»*) М. Костомарова, написаній у формі біблійного

сюжету, що стала світоглядною програмою *Кирило-Мефодіївського братства*, в якій осмислюється українська Нація як складова християнської історії.

Чільне місце в енциклопедії відведено українознавчому контенту, представленому ґрунтовними відомостями про життєтворчість видатних державних, релігійних, культурних, громадських і політичних діячів, ілюструючи при цьому тісний природний взаємозв'язок релігієзнавства, богослов'я, Церкви з усіма важливими нішами державного і суспільного життя.

Відмітною рисою книги є присутність таких знакових для України постатей, як *П. Калнишевський, Сильвестр (Косів), М. Кротивницький, З. Копистенський, П. Конашевич-Сагайдачний, В. Липківський, М. Любачівський, І. Мазепа, П. Могила, Нестор Літописець, Ю. Немирич, П. Орлик, князі Острозькі та ін.*

Поява сучасного п'ятитомного енциклопедичного видання засвідчує безперервність руху національного Просвітництва, намагаючись в умовах глобального посилення нового варварства допомогти суспільству і людині не втратити моральні орієнтири буття, психоментальну, духовну і соціальну здатність бути «відповідальною за все живе». У книзі через лаконічні інформаційні посили, оцінки і суб'єктивні судження вивершуються етичні принципи цивілізаційного, національного, особистісного поступу для здійснення найсуттєвішої місії – «олюднення Людини». Автори, долаючи імперативність і штампи трактувань тенденцій, явищ, фактів, суспільних діянь, слугуючи методу пізнання, коли жодна річ не є абсолютно доконечною, не нав'язливо, однак наскрізно й послідовно презентують стрижневу гуманістичну ідею – «благоговіння перед життям».

Безперечно, видання може бути віднесено до важливої складової в системі «християнської педагогіки», хоча пізнавальний обшир історико-богословської енциклопедії, охоплюючи матрицю інших світових релігій і культур, виходить далеко за відомчі межі, торкаючись верховин людськості. Методологічно книга «налаштована» на свободу в різновекторності уподобань, оцінок, світоглядності, водночас пропонуючи сучасну модель освіти, базовану на «критичності», «креативності», «комунікаційності», ціннісному переході «від людини освіченої до людини культурної».

Окрім науково-освітньої, просвітницької важливості, видання містить сенситивні речі, пов'язані з дидактичними, суспільно-виховними ролями. Енциклопедія спонукає до активної інтеграції зусиль сім'ї, школи, Церкви задля культивування духовності, утвердження у свідомості й поведінкових нормах ціннісних орієнтирів людини і громадянина України, цілеспрямованого творення якісних ознак української ідентичності, національної свідомості, патріотичності. Вона повністю вписується в контент європейської педагогічної традиції та кращих зразків національної педагогіки, пропагуючи високу ідею (за *Я. Коменським*), що «найкращим дарунком для своєї держави є освічена молодь».

Цей творчий доробок має вагомий інтелектуально-духовний потенціал, здатний виховувати людину і націю, зрощувати Серце, Думку і Душу. Переконали: поява унікального енциклопедичного п'ятикнижжя в науково-освітньому і культурному просторі допоможе в розв'язанні нагальних проблем щодо формування духовності українства на основі національних і загальнолюдських цінностей, сприятиме суспільному усвідомленню того, що не можна ототожнювати християнську освіту лише з простою сумою богословських знань, як і згубно утверджувати «примітивний» секуляризм, спрямований на аксіоматичну відділеність Церкви від світського життя, політики, освіти, культури. Вважаю, що в основі запропонованого історико-богословського видання – ті вартості й чесноти, які сформовані не тільки теологічною й історичною науками. Філософський, літературний, педагогічний, культурологічний, політичний та інші напрями значно збагатили й розширили ареал змісту і суспільної її значущості.

Книга – своєрідний дороговказ для нашої національної Пам'яті і Будучини, нагадуючи суцям «куди йдемо» і звідки береться наш першопочаток, у чому сила й незборимість нашого Духу і де шукати незамулені джерела національної Віри.

Отож пізнаваймо правду, бо лише вона робитиме Українця вільним і духовно сильним. Саме так можна схарактеризувати місію, роль і завдання цього оригінально-творчого світоглядного дарунку, добродійного для людини, суспільства і держави.

Георгій Філіпчук,
доктор педагогічних наук,
професор, академік НАПН України

Кааба – кам'яна споруда прямокутної форми у центрі Священної Мечеті у Мецці, головне святилище ісламу – аль-Бейт аль-Харам (святий дім).

Споруда виготовлена з граніту і вкрита зверху тканиною, з приміщеннями усередині. Її параметри: 10 м довжини, 12 м ширини і 15 м висоти, а кути розміщені за сторонами світу і мають відповідні назви: *єменський* (південний), *іракський* (північний), *левантійський* (західний) і *кам'яний* (східний), де на рівні 1,5 м вбудовано чорний камінь (*аль-Хаджар аль-Есвад*). Під час молитви усі мусульмани повертаються обличчям у напрямку Кааби, а під час Хаджу навколо неї здійснюють обряд *таваф* (елемент малого паломництва) (Коран 3: 97).

Невідомо, коли і хто спорудив Каабу, хоча вона вважалася священним місцем для арабських народів ще до виникнення ісламу. За мусульманською версією, її пов'язують в Авраамом та його сином Ізмаїлом, від якого походять арабські племена. Під час будівництва на плоскому камені, який міг «літати» над землею, стояв Ібрагім, залишивши відбиток своєї ступні, що став священним для мусульман (*Макам Ібрагім*) і знаходився неподалік від Кааби.

Місце, де збудували Каабу, було священним ще у доісламський період (святилище із 360 ідолами божеств). Тут молилися арабійці, що двічі на рік приходили на ярмарок до Мекки. Але 630 р. Мухаммед знищив ідолів, зокрема головне божество – Хубала, зберігши лише зображення *Маріам* (Марії) та *Ісу* (Ісуса).

Кааба неодноразово перебудовувалася: від часу другого «праведного» халіфа Умара ібн Абд аль-Хаттаба (586–644) до 1981 р. (королем Саудівської Аравії Фахд Ібн Абдаль-Азізом). Після цього територія мечеті з майданом навколо становить 193 тис. м², її одночасно можуть відвідати 130 тис. мусульман. По кутах мечеті стоять 10 мінаретів, шість з яких сягають 105 м висоти.

Щорічно для Кааби виготовляли особливе покривало – *Кісву*, верхню частину якої прикрашали вишитими золотом вислови з *Корану*, і потрібно було 875 м² тканини товщиною 2–3 мм. Важливою святинею є і Чорний камінь у східному куті Кааби з видимою поверхнею 16,5 x 20 см, природа якого невідома (метеорит або вулканічна порода). Він нібито упав з неба перед вигнанням Адама і Єви з раю. Спочатку був сліпучо-білого кольору, але від дотиків численних грішників почорнів.

930 р. *кармати* (радикальна шиїтська секта ісламітів) з *Бахрейну* викрала камінь, який вдалося повернути лише 951 р. 1030 р. божевільний єгипетський халіф послав людину знищити реліквію. Кааба двічі горіла, 1626 р. її затопило. Після цих катаклізмів камінь розколовся на 15 шматків, які скріпили цементним розчином і помістили у срібне обрамлення. Паломники прагнуть поцілувати його або хоча б доторкнутися до нього.

Література: Глосарій релігієзнавця / за ред. член-кор. НАПН України В.О. Балуха. Чернівці, 2013. С. 109; Ка'аба. *Словник ісламських релігійних термінів арабського походження* / М. Якубович. URL: cztyvo.org.ua/Slownyk_islamskich_religinych_terminiw_arrabshoho_pochdzhenia.doc; Кааба. *Українська мала енциклопедія*: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1959. Т. 3. Кн. V. С. 567; Коран. Переклад смислів українською мовою / пер. Михайла Якубовича. Київ, 2017 608 с.; Al-Azraqi. *Akhbar Mecca: History of Mecca*. 2003. P. 262; Piwiński R. *Mitologia Arabów*. Warszawa, 1989. S. 95–101; Wensincki A.J. & Jomier, J. *Ka'ba*. Donzel van E., Lewis B., Pellat, Ch. & Bosworth, C.E.

-Отч-Оце-

Прохаючи про буття Божої волі, ми молимося, щоб все, що робимо і що з нами трапляється, цілковито узгоджувалося із Його всемогутньою волею, Його Промислом, тобто, щоб ми свою волю підкоряли Його волі так, як це чинять на Небесах святі ангели і блаженні люди завжди і в усьому.

У четвертому проханні – просимо про хліб насущний: хліб і все, що необхідне, без чого немає життя ні духовного, ні тілесного. Причому просимо ми цього хліба насущного лише на «цей» день (тобто на один день), для того, аби не турбувалися надмірно про майбутнє, не прив'язували своє серце до земних благ і скорбів. Адже людина їсть, щоби жити, а не живе, щоби їсти. Оскільки людина має дух, душу і тіло, то, благаючи про хліб насущний, ми просимо про поживу і духовну, і тілесну (Мт. 4:4; Ін. 6:55).

П'яте прохання – моління про прощення наших гріхів і провин. Промовляючи його, ми мимоволі укладаємо з Богом Заповіт (Угоду), бо кажемо: «прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим!» Тому, якщо справді хочемо, щоби Бог простив нам, то мусимо прощати своїм ближнім, бо немилосердним суд немилосердний (Як. 2:13).

У шостому проханні молимося про відвернення спокус – такого збігу обставин, коли виникає небезпека втратити віру, впасти у відчай, а отже, в тяжкий гріх хули на Духа Святого, який не прощається (Мт. 12 :32), або інший гріх, скоєння якого викличе помсту з Неба.

Сьоме прохання присвячене молінню про визволення від впливу лукавого, тобто будь-якого зла, джерелом якого є диявол – злий дух, спокусник, неправдомовець і «батько брехні» (Ів. 8:44).

Славослов'я в кінці молитви додано для того, щоби ми, як діти Божі не за природою, а благодаттю, просячи для себе та ближніх в Небесного Бога милостей, віддавали Йому справедливу

пошану та визнання Його Вічного царства, Всемогутньої влади та Вічної слави. А усвідомлюючи це, щоразу більше утверджувалися у вірі, що лише від Нього одного і єдиного залежить отримання всіх тих благ, про які молимося і просимо.

Завершується славослов'я словом «Амінь»! Буквально воно означає «Істинно», «Нехай так буде завжди»! А в цьому разі слово «Амінь» слугує підтвердженням того, що все, сказане в молитві, промовлено щиро, правдиво, із вірою, і без жодного сумніву та застереження (пор. Як.: 1:16).

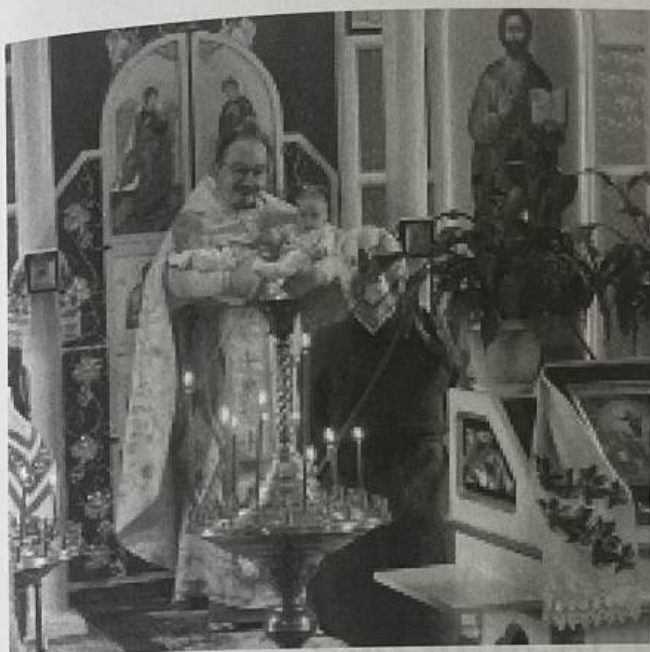
Література: Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / пер. проф. Івана Огієнка. Київ, 2002. 1159 с.; Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Київ, 2023. 1366 с.; Джирлана А. Ключ до Біблії: Новий Завіт. Львів, 2005. 312 с.; Закон Божий / укл. прот. Серафим Слобідський; за заг. ред. патріарха Філарета. Київ, 2003. 642 с., Катехизм УГКЦ: Христос – наша Пасха». Львів, 2011. 334 с.; Катехизис Петра Могили : оригінал 1645 р. Київ, 1996. 287 с.; Марусяк М. Четвероевангеліє. Вид. 2-ге, доп. Чернівці, 2013. 428 с.; Ми йдемо з Христом. Катехизм для молоді. Київ, 2021. 228 с.; Отче наш ; Тлумачення на молитву «Отче наш» св. Макарія Нотара. URL : <http://kyiv-pravosl.info/2015/08/04/tlumachennya-na-molytvu-otche-nash/>.

М.Ш.

Оцерковлення (Воцерковлення) – особливий обряд богослужбовій практиці історичних церков, здійснюваний на 40-й день після народження немовляти.

Чин оцерковлення включає молитви подяки і передбачає благословення матері і немовляти, входження їх до лав членів Церкви, якщо дитина вже була хрещена. Пресвітер молиться над матір'ю в притворі, прочитує так звані «очисні» молитви, щоб після пологів вона знову змогла входити до храму та брати участь у Євхаристії.

Витоки обряду відносять у давньою єврейську традицію присвячення

первістків Богові на 40-й день після народження дитини (Вих. 13:2), а також принесенні матір'ю до Храму жертви очищення (Лев. 12:1-8), в якій описується церемоніальний обряд, який повинен виконуватися для того, щоб відновити ритуальну чистоту жінки. Вважалося, що породілля залишається нечистою через післяпологові виділення. Цей обряд був частиною церемоніалу, а чи не морального закону.

Звичай благословляти жінку після пологів має підставою опис очищення Пресвятої Діви Марії, згаданий в Євангелії від Луки (Лк. 2:22): «А коли настали дні очищення їх за законом Мойсеєвим, принесли Його до Єрусалиму, щоб представити перед Господом, як наказано в Законі Господньому, бо всяке немовля чоловічої статі, що розкриває утробу, має бути присвячене Господу». Принесення немовляти Ісуса Христа до Єрусалимського храму його батьками відбулося на 40-й день після Різдва і на 32-й день після Обрізання.

У Давньоруській церкві чин стає відомим лише з XIV ст., у наступні століття багаторазово змінювався. У формі, близькій до сучасної, вперше зафіксований у *Требнику Петра Могили*.

У Католицькій церкві чин воцерковлення виключено з практики у 1960-ті рр. після рішень *Другого Ватиканського собору*.

В Англіканській церкві чин «воцерковлення жінок» використовується й у наш час. В Єпископальній церкві чин «воцерковлення жінок» після пологів поєднується з презентацією дитини церковній громаді.

У широкому (неканонічному) розумінні – свідомо й активна участь людини в житті певної конфесії, членство у релігійній організації, громаді. Термін часто вживається у релігієзнавстві, соціології релігії при дослідженні рівня й характеру релігійності.

У сучасній практиці воцерковленням іноді називають поступове введення в основи віри і благочестя (*катехизація*) дорослої людини, яка збирається прийняти таїнство хрещення або вже хрещеної раніше (наприклад, у дитинстві).

Література: Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / пер. проф. Івана Огієнка. Київ, 2002. 1159 с.; Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. 2-ге вид. Київ, 2023. 1366 с.; Арістова А. В. Воцерковлення. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Воцерковлення>; Глосарій релігієзнавця / за ред. член-кор. НАПН України. Чернівці, 2013. С. 173; Смірнов М. Воцерковленість. *Українська релігієзнавча енциклопедія*: у 4 т. / за ред. А. Колодного. Київ, 2022. Т. 1. С. 374; Coster W. Purity, Profanity, and Puritanism: the Churching of Women, 1500-1700. *Studies in Church History*. 1990. Vol. 27. P. 377-387; Knödel N. Reconsidering an Obsolete Rite: The Churching of Women and Feminist Liturgical Theology. *Feminist Theology*. 1997. Vol. 5 (14). P. 106-125; Kowalewski M., ks. Mały słownik teologiczny. Poznań; Warszawa; Lublin, 1960. S. 414; Lee B.R. Men's Recollections of a Women's Rite: Medieval English Men's Recollections Regarding the Rite of the Purification of Women after Childbirth. *Gender & History*. 2002. Vol. 14 (2). P. 224-241; Roll S. The Churching of Women after Childbirth. *Studies in Liturgy*. 1995. Vol. 76 (3). P. 206-229.

О.Б.

Наукове видання

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРИКО-БОГОСЛОВСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

У п'яти томах

Том 3

Василь Балух – голова редколегії
Віталій Коцур – заступник голови редколегії
Ігор Возний, Віктор Коцур, Микола Шкрібляк,
Микола Лагодич, Микола Щербань,
Олексій Балух, Ігор Луцан

Літературний редактор О. В. Колодій
Комп'ютерна верстка І. П. Возного
Підготовка до друку А. І. Добрянського

Підписано до друку 01.07.2025. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 52,89. Тираж 500 прим. Зам. 250469

Видавець та виготовлювач ТОВ «Друк Арт»
58018 Україна, м. Чернівці, вул. Маловокзальна, 2Д,
тел. (0372) 585-432, e-mail: drukart@ukr.net
Ліцензія про державну реєстрацію ДК № 2741 від 15.01.2007 р.